

अकलूज किल्ल्यातील वीरगळ

डॉ. संजय तुकाराम वाघमारे
सहा. प्राध्यापक, शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्राच्या सोलापूर जिल्ह्यातील अकलूज हे ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध शहर आहे. येथील अकलूज किल्ला, ज्याला 'शिवसृष्टी किल्ला' म्हणूनही ओळखले जाते, हा मराठ्यांच्या पराक्रमाचा आणि इतिहासाचा साक्षीदार आहे. या किल्ल्याच्या परिसरात आढळणाऱ्या वीरगळांचे विशेष महत्त्व आहे. वीरगळ हे युद्धात वीरमरण प्राप्त झालेल्या योद्ध्यांच्या स्मरणार्थ उभारलेले दगडी स्मारक असून, ते इतिहासाचे अबोल साक्षीदार आहेत. या शोधनिबंधात अकलूज किल्ल्याच्या परिसरातील वीरगळांचा इतिहास, त्यांचे वैशिष्ट्य, सांस्कृतिक महत्त्व आणि संवर्धनाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आहे.

● अकलूज किल्ल्याचे ऐतिहासिक महत्त्व:-

अकलूज किल्ला हा सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुक्यात, नीरा नदीच्या काठावर वसलेला आहे. हा किल्ला मराठ्यांच्या इतिहासाचा महत्त्वाचा भाग आहे. मराठ्यांचे शक्तिशाली नेते संभाजी महाराज यांना मुकर्रब खानाने संगमेश्वर येथून पकडून या किल्ल्यावर आणले होते. मुघल काळात काही काळ हा किल्ला 'असदनगर' म्हणून ओळखला गेला. औरंगजेबाच्या दक्षिणेतील सुभेदाराने इ.स. १६७३ मध्ये शेख अली याची किल्ल्याचा मुख्य अधिकारी म्हणून नियुक्ती केली होती, तर इ.स. १६७९ मध्ये दिलेरखान आणि संभाजी महाराज यांनी येथे चार महिने वास्तव्य केले होते. दुसरे बाजीराव पेशवे यांनीही इ.स. १८०२ मध्ये ब्रिटिशांविरुद्धच्या पराभवानंतर या किल्ल्यात तीन महिने आश्रय घेतला होता. शिवसृष्टी प्रकल्पांतर्गत श्री. दिनकरराव थोपटे आणि अविनाश थोपटे यांनी स्थानिक लोकांच्या सहकार्याने किल्ल्याचा जीर्णोद्धार केला आहे. या प्रकल्पामुळे किल्ल्याला नवीन भव्यता प्राप्त झाली असून, त्याच्या परिसरातील वीरगळांचे संवर्धन आणि प्रदर्शन याकडे विशेष लक्ष देण्यात आले आहे.

● वीरगळ: अर्थ आणि वैशिष्ट्ये:-

वीरगळ हे युद्धभूमीवर किंवा संग्रामात वीरगती प्राप्त झालेल्या योद्ध्यांच्या स्मरणार्थ उभारलेले दगडी स्मारक आहे. 'वीर-कल' या कन्नड शब्दापासून 'वीरगळ' हा शब्द आला आहे, ज्याचा अर्थ 'वीराचा दगड' असा आहे. वीरगळांचा उगम कर्नाटकात झाला असून, त्यांचा प्रसार महाराष्ट्रात झाला.

● वीरगळांचे दोन प्रमुख प्रकार:-

1. प्रथम प्रकार: यात तीन किंवा चार चौकटी कोरलेल्या असतात. खालच्या चौकटीत युद्धप्रसंग, मधल्या चौकटीत अप्सरा वीराला कैलासाकडे नेत असल्याचे चित्रण आणि वरच्या चौकटीत वीर शिवलिंगाची पूजा करताना दाखवले जाते. वीरगळाच्या शीर्षस्थानी चंद्र-सूर्य कोरलेले असतात, जे वीराच्या कीर्तीचे शाश्वत स्वरूप दर्शवतात.

2. दुसरा प्रकार: यात अर्धउठावातील मानवी आकृती कोरलेली असते, जी सतराव्या-अठराव्या शतकातील आहे. अकलूज किल्ल्याच्या परिसरात आढळणाऱ्या वीरगळांवर युद्धप्रसंग, घोडेस्वार, ढाल-तलवारींनी लढणारे सैनिक आणि गाईच्या संरक्षणासाठी झालेल्या लढायांचे चित्रण आढळते.

• **अकलूज किल्ल्यातील वीरगळांचे वैशिष्ट्ये :-**

अकलूज किल्ल्याच्या बाहेरील परिसरात, विशेषतः नीरा नदीच्या काठावर आणि बुरुजाजवळ, वीरगळ आणि इतर प्राचीन अवशेष आढळतात. या वीरगळांवर कोरलेली शिल्पे मराठ्यांच्या युद्धकौशल्याची आणि पराक्रमाची साक्ष देतात. येथील वीरगळांचे खालील वैशिष्ट्ये उल्लेखनीय आहेत:

1. **शिल्पकला:** अकलूजच्या वीरगळांवर कोरलेली शिल्पे बारकाईने तयार केलेली आहेत. युद्धातील घनघोर लढायांचे चित्रण, घोडेस्वार, आणि सैनिकांचे यथातथ्य अंकन यात दिसते.
2. **ऐतिहासिक संदर्भ:** काही वीरगळांवर कोरलेल्या शिल्पांमधून मराठ्यांच्या मुघलांविरुद्धच्या लढायांचे संदर्भ मिळतात. यात संभाजी महाराजांच्या काळातील युद्धांचा समावेश असू शकतो.
3. **संवर्धन:** शिवसृष्टी प्रकल्पामुळे या वीरगळांचे संवर्धन आणि प्रदर्शन याकडे विशेष लक्ष देण्यात आले आहे. यामुळे स्थानिक आणि पर्यटकांना मराठ्यांच्या इतिहासाचा अनुभव घेता येतो.
4. **सांस्कृतिक मूल्य:** वीरगळ हे केवळ दगडी स्मारक नसून, ते वीरांच्या बलिदानाचे आणि समाजाच्या सांस्कृतिक मूल्यांचे प्रतीक आहेत. गाव आणि गाई संरक्षणासाठी प्राणार्पण करणाऱ्या योद्ध्यांचे स्मरण.

• **वीरगळांचे सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व:-**

वीरगळ हे मराठ्यांच्या आणि एकूणच भारतीय इतिहासाचे अबोल साक्षीदार आहेत. ते युद्धातील पराक्रम, बलिदान आणि समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे प्रतीक आहेत. अकलूजच्या वीरगळांमधून खालील सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक पैलू समोर येतात:

1. **युद्धकौशल्य:** वीरगळांवरील शिल्पांमधून तत्कालीन युद्धपद्धती, शस्त्रास्त्रे आणि रणनीती यांची माहिती मिळते.
2. **धार्मिक प्रतीकात्मकता:** वीरगळांवरील अप्सरा आणि शिवलिंगाची पूजा यांसारखी चित्रणे हिंदू धर्मातील कैलासप्राप्ती आणि आत्म्याच्या मुक्तीच्या संकल्पना दर्शवतात.
3. **सामाजिक मूल्ये:** गाव, गाई आणि धर्माच्या रक्षणासाठी प्राण देणाऱ्या योद्ध्यांचे स्मारक म्हणून वीरगळ स्थानिक समाजाच्या मूल्यांचे प्रतिबिंब आहेत.
4. **शिल्पकलेचा वारसा:** अकलूजच्या वीरगळांवरील कोरीव काम शिलाहार आणि यादवकालीन शिल्पकलेसारखे आहे, जे १२ वे ते १३ वे शतकातील कलात्मक प्रगती दर्शवते.

• **संवर्धन आणि आव्हाने:-**

अकलूज किल्ल्याच्या परिसरातील वीरगळांचे संवर्धन शिवसृष्टी प्रकल्पामुळे शक्य झाले आहे. परंतु, वीरगळांच्या संवर्धनासमोर काही आव्हाने आहेत:

1. **जागरूकतेचा अभाव:** स्थानिकांना आणि पर्यटकांना वीरगळांचे ऐतिहासिक महत्त्व पूर्णपणे समजलेले नाही. यामुळे त्यांचे संवर्धन आणि जतन याकडे दुर्लक्ष होते.
2. **नैसर्गिक धोके:** नीरा नदीच्या काठावरील वीरगळांना पाण्याचा धोका आणि हवामानातील बदलांमुळे नुकसान होण्याची शक्यता आहे.
3. **पुरातत्त्वीय अभ्यासाचा अभाव:** वीरगळांवर युद्धांचे तपशील किंवा तारीख कोरलेली नसल्याने त्यांचा नेमका काळ आणि संदर्भ निश्चित करणे कठीण आहे.

• **उपाय आणि शिफारसी :-**

1. **जागरूकता अभियान:** स्थानिक शाळा, महाविद्यालये आणि पर्यटन केंद्रांमार्फत वीरगळांचे महत्त्व समजावून सांगण्यासाठी जागरूकता अभियान राबवावे.
2. **संवर्धन प्रकल्प:** पुरातत्त्व विभाग आणि स्थानिक प्रशासन यांच्या सहकार्याने वीरगळांचे संवर्धन आणि संरक्षणासाठी विशेष प्रकल्प राबवावेत.

3. पर्यटनाला चालना: अकलूज किल्ला आणि वीरगळांना पर्यटन स्थळ म्हणून प्रोत्साहन द्यावे, ज्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल.

4. संशोधन: पुरातत्त्वशास्त्रज्ञ आणि इतिहासकारांनी वीरगळांचा अधिक सखोल अभ्यास करून त्यांचा कालखंड आणि संदर्भ निश्चित करावा.

संदर्भ ग्रंथ:

- 1) मराठी उत्पत्ती कोश, पृ. ६६७
- 2) Department of Tourism Maharashtra
- 3) vishwakosh.marathi.gov.in
- 4) मेमोरियल स्टोर पृष्ठ क्र. ८
- 5) लोक संस्कृतीचे प्रतिभादर्शन, पृ. २७५ ते २७८
- 6) सोलापूर जिल्ह्याची बखर पृ. क्र. २५